



## SHEVALARNING O'RGANILISHI TARIXI VA DIALEKTAL MATN USTIDA ISHLASH

**Raimnazarova Nasiba**

*Termiz davlat pedagogika instituti*

*F.f.f.d (PhD) dosent*

**Xurramova Kamola**

*Termiz davlat pedagogika instituti*

*Tillar fakulteti*

*O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi talabasi*

**Annotatsiya:** Mazkur maqolada o'zbek shevalarining o'rganilish tarixi, ularning ilmiy jihatdan tadqiq etilish bosqichlari hamda dialektal matnlar ustida ishlashning nazariy va amaliy masalalari yoritiladi. Tadqiqotda shevalarning xalq til boyligini saqlashdagi o'rni, ularning milliy til taraqqiyotidagi ahamiyati hamda o'zbek dialektologiyasi fanining shakllanish jarayonlari tahlil qilinadi. Shuningdek, o'zbek olimlari tomonidan shevalarni yig'ish, tasniflash, tavsiflash va ilmiy muomalaga kiritish borasida amalga oshirilgan ishlar haqida fikr yuritiladi. Maqolada dialektal matn ustida ishlash usullari alohida ko'rib chiqilib, sheva materiallarini yozib olish, transkripsiya qilish, leksik, fonetik va grammatik xususiyatlarini aniqlash masalalari tahlil etiladi. Dialektal matnlar nafaqat til hodisalarini o'rganishda, balki xalqning turmush tarzi, urf-odati, etnografiyasi, tarixiy xotirasi va ma'naviy merosini yoritishda muhim manba ekani asoslab beriladi. Shu bilan birga, maqolada shevalarni o'rganishning zamonaviy yo'nalishlari, dialektologik ekspeditsiyalar, matnlarni ilmiy tahlil qilish prinsiplari hamda sheva materiallaridan ta'lim jarayonida foydalanish imkoniyatlari ham bayon etiladi.

**Kalit so'zlar:** sheva, C, dialekt, o'zbek shevalari, dialektologiya, o'zbek dialektologiyasi, shevalarning o'rganilishi.

### **Kirish**

Til – millatning eng muhim ma'naviy boyligi bo'lib, uning tarixiy taraqqiyoti, ijtimoiy hayoti va madaniyati bilan chambarchas bog'liqdir. Har bir tilning ichki tuzilishi va rivojlanish jarayonini to'liq anglashda uning shevalari muhim manba hisoblanadi. O'zbek tili ham boy va rang-barang shevalarga ega bo'lib, ular tilning tarixiy ildizlari, hududiy xususiyatlari hamda xalqning turmush tarzi haqida muhim ma'lumot beradi. Shu bois shevalarni o'rganish nafaqat lingvistik, balki etnografik va tarixiy jihatdan ham dolzarb



masalalardan biridir.<sup>155</sup>

O'zbek shevalarini ilmiy asosda o'rganish XIX asr oxiri va XX asr boshlariga to'g'ri keladi. Bu davrda tilshunos olimlar tomonidan shevalarni yig'ish, tasniflash va tavsiflash ishlari boshlangan bo'lib, keyinchalik bu yo'nalish o'zbek dialektologiyasi fanining shakllanishiga zamin yaratdi. Mustaqillik davrida esa shevalarni o'rganish yangi bosqichga ko'tarilib, ularni zamonaviy lingvistik yondashuvlar asosida tahlil qilish, dialektal materiallarni ilmiy muomalaga kiritish va saqlash masalalari alohida ahamiyat kasb etmoqda. Dialektal matnlar esa shevalarni o'rganishda eng muhim manbalardan biri bo'lib, ular orqali tilning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini aniqlash mumkin. Dialektal matn ustida ishlash jarayoni esa maxsus ilmiy yondashuvni talab qiladi. Matnlarni yozib olish, transkripsiya qilish, tahlil etish va umumlashtirish kabi bosqichlar tilshunoslikda muhim metodlardan hisoblanadi. Ayniqsa, og'zaki nutq namunalarini to'plash va ularni ilmiy jihatdan qayta ishlash shevalarning haqiqiy holatini aks ettirishda katta ahamiyatga ega.<sup>156</sup>

### **Shevalarning o'rganilishi tarixi**

O'zbek shevalarini ilmiy asosda o'rganish ishlari XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab shakllana boshlagan bo'lib, dastlab bu jarayon ko'proq amaliy kuzatuvlar va material yig'ish bilan bog'liq edi. Ilk bosqichda shevalar haqida ma'lumotlar sayohatchilar, sharqshunoslar va tilshunoslar tomonidan qayd etilgan. Ular turli hududlarda yashovchi aholining nutqidagi o'ziga xos xususiyatlarni yozib olib, bu orqali tilning hududiy farqlanishiga e'tibor qaratganlar. Mazkur davrda ilmiy tizimlilik yetarli bo'lmasa-da, bu ishlar keyingi dialektologik tadqiqotlar uchun muhim manba bo'lib xizmat qilgan.<sup>157</sup>

XX asr boshlariga kelib o'zbek shevalarini o'rganish yanada tizimli tus oldi va ilmiy metodlarga asoslangan holda rivojlana boshladi. Bu davrda shevalarni tasniflash, ularning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini aniqlashga alohida e'tibor berildi. O'zbek tilshunos olimlari tomonidan shevalar hududiy jihatdan guruhlariga ajratilib, ularning o'zaro o'xshash va farqli tomonlari chuqur tahlil qilindi. Natijada o'zbek dialektologiyasi mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida shakllandi va ilmiy tadqiqotlar uchun mustahkam nazariy asos yaratildi.

Mustaqillik davrida esa o'zbek shevalarini o'rganish yangi bosqichga ko'tarildi. Zamonaviy lingvistik yondashuvlar, texnologiyalar va metodlar asosida dialektologik tadqiqotlar olib borilmoqda. Dialektal materiallarni

---

1. <sup>155</sup> Abdurahmonov G'. O'zbek dialektologiyasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2021.

2. <sup>156</sup> Ashirboyev S. O'zbek tilining hududiy variantlari. – Toshkent: Akademnashr, 2022

3. <sup>157</sup> Karimov B. Dialektologiya va shevashunoslik. – Toshkent: Universitet, 2023.



elektron shaklda saqlash, audio va video yozuvlardan foydalanish, shevalarni kompleks tahlil qilish kabi yangi yo‘nalishlar rivojlandi. Bugungi kunda shevalarni o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik, etnografiya va tarix fanlari bilan uzviy bog‘liq holda olib borilmoqda va bu jarayon milliy til boyligini saqlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda.<sup>158</sup>

### **Dialektal matn ustida ishlashning nazariy asoslari**

Dialektal matnlar shevalarni o‘rganishda eng muhim manbalardan biri bo‘lib, ular orqali tilning real holati, ya‘ni og‘zaki nutqdagi xususiyatlar aniqlanadi. Dialektal matnlar odatda xalq og‘zaki nutqidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri yozib olingan materiallardan iborat bo‘lib, ular tilning fonetik, leksik va grammatik jihatlarini tabiiy holatda aks ettiradi. Shu sababli dialektal matnlar ilmiy tadqiqotlarda asosiy empirik manba sifatida qaraladi. Ular orqali tilning tarixiy rivojlanishi, hududiy tafovutlari va xalqning turmush tarzi haqida ham muhim ma‘lumotlar olinadi.

Dialektal matn ustida ishlashning nazariy asoslari lingvistik tahlil metodlariga tayanadi. Bunda, avvalo, matnni to‘g‘ri yozib olish va uni ilmiy transkripsiya qilish muhim hisoblanadi. Transkripsiya jarayonida tovushlarning aniq ifodalanishi, urg‘u, intonatsiya va boshqa fonetik xususiyatlar hisobga olinadi. Keyingi bosqichda esa matnning leksik tarkibi o‘rganilib, undagi dialektal so‘zlar, arxaizmlar va mahalliy birliklar aniqlanadi. Shuningdek, grammatik qurilish, ya‘ni gap tuzilishi, fe‘l shakllari va boshqa morfologik xususiyatlar ham batafsil tahlil qilinadi.

Nazariy jihatdan dialektal matnlarni o‘rganish tilshunoslikning bir necha yo‘nalishlari bilan uzviy bog‘liqdir. Jumladan, fonetika, leksikologiya, morfologiya va sintaksis fanlari dialektal materiallarni tahlil qilishda muhim rol o‘ynaydi. Bundan tashqari, dialektal matnlar etnolingvistika va sotsiolingvistika nuqtayi nazaridan ham katta ahamiyatga ega. Chunki ular orqali xalqning madaniy qadriyatlari, urf-odatlar va ijtimoiy hayoti haqida ham ma‘lumot olish mumkin. Shu bois dialektal matn ustida ishlash nazariy va amaliy jihatdan murakkab, ammo muhim ilmiy jarayon hisoblanadi.<sup>159</sup>

### **Dialektal matnlarni tahlil qilishning amaliy usullari**

Dialektal matnlarni tahlil qilish amaliy jihatdan bir necha bosqichlardan iborat bo‘lib, har bir bosqich o‘ziga xos yondashuvni talab qiladi. Birinchi bosqichda material yig‘ish amalga oshiriladi, ya‘ni tadqiqotchi ma‘lum hududga borib, o‘sha yerda yashovchi aholi nutqini yozib oladi. Bu jarayonda

---

4. <sup>158</sup> Yo‘ldoshev Q. Til va jamiyat: sotsiolingvistik yondashuvlar. – Toshkent: Fan, 2021

5. <sup>159</sup> Eshonqulov A. Lingvistik tadqiqot metodologiyasi. – Toshkent: Innovatsiya, 2023.



suhbat, intervyu va erkin muloqot usullaridan foydalaniladi. Eng muhim jihat shundaki, nutq tabiiy holatda yozib olinishi kerak, chunki sun'iy muhitda olingan materiallar shevaning haqiqiy xususiyatlarini to'liq aks ettira olmaydi.

Ikkinchi bosqichda to'plangan materiallar qayta ishlanadi va ilmiy tahlil qilinadi. Bu jarayonda matnlar transkripsiya qilinadi, ya'ni og'zaki nutq yozma shaklga keltiriladi. So'ngra fonetik tahlil orqali tovush tizimi, talaffuz xususiyatlari aniqlanadi. Leksik tahlilda esa shevaga xos so'zlar, iboralar va ularning ma'nolari o'rganiladi. Grammatik tahlil orqali esa so'z shakllari, gap tuzilishi va sintaktik birliklar aniqlanadi. Bu bosqichda ilmiy aniqlik va tizimlilik muhim ahamiyatga ega.

Uchinchi bosqichda esa olingan natijalar umumlashtirilib, ilmiy xulosalar chiqariladi. Tadqiqotchi turli hududlardan to'plangan materiallarni solishtirib, ular orasidagi o'xshash va farqli jihatlarni aniqlaydi. Shu orqali shevalarning tasnifi, ularning rivojlanish tendensiyalari va adabiy tilga ta'siri o'rganiladi. Bundan tashqari, dialektal materiallardan ta'lim jarayonida foydalanish, lug'atlar tuzish va ilmiy tadqiqotlar olib borish imkoniyatlari ham kengayadi. Natijada dialektal matnlarni tahlil qilish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham katta ahamiyatga ega ekanligi namoyon bo'ladi.

### **Xulosa**

Mazkur maqolada o'zbek shevalarining o'rganilish tarixi, ularning ilmiy tadqiq etilish bosqichlari hamda dialektal matn ustida ishlashning nazariy va amaliy jihatlari keng yoritildi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, shevalar tilning eng qadimiy qatlamlarini saqlab qoluvchi muhim lingvistik manba bo'lib, ular orqali xalqning tarixiy rivoji, madaniyati va turmush tarzi haqida muhim ma'lumotlar olish mumkin. Ayniqsa, o'zbek shevalarining hududiy xilma-xilligi til boyligini yanada kengaytiradi va adabiy til taraqqiyotiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Shuningdek, maqolada dialektal matnlarning ilmiy ahamiyati alohida ta'kidlanib, ularni yig'ish, transkripsiya qilish va tahlil etish jarayonlari muhim metodologik bosqichlar sifatida ko'rib chiqildi. Dialektal matnlar orqali tilning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini tabiiy holatda o'rganish imkoniyati yaratiladi. Bu esa tilshunoslikda aniq va ishonchli ilmiy xulosalar chiqarishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, dialektal materiallar etnolingvistik va sotsiolingvistik tadqiqotlar uchun ham muhim manba hisoblanadi.

### **FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR**

1. Abdurahmonov G'. O'zbek dialektologiyasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2021.
2. Ashirboyev S. O'zbek tilining hududiy variantlari. – Toshkent: Akademnashr, 2022.



3. Karimov B. Dialektologiya va shevashunoslik. – Toshkent: Universitet, 2023.
4. Rasulov R. O‘zbek tilining tarixiy qatlamlari. – Toshkent: Tafakkur, 2020.
5. Yo‘ldoshev Q. Til va jamiyat: sotsiolingvistik yondashuvlar. – Toshkent: Fan, 2021.
6. Tursunov U. O‘zbek shevalarining fonetik xususiyatlari. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2022.
7. Eshonqulov A. Lingvistik tadqiqot metodologiyasi. – Toshkent: Innovatsiya, 2023.
8. Xolmatov D. O‘zbek tilining leksikologiyasi va dialektlari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
9. Raximova M. Etnolingvistika asoslari. – Toshkent: Akademiya, 2022.
10. Ismoilov N. O‘zbek tilining grammatik tizimi. – Toshkent: Universitet, 2023.
11. Qurbonova Z. Shevashunoslik tadqiqotlari. – Termiz: TerDU nashriyoti, 2021.